

O COMPROMISO COA LINGUA E COA CULTURA. CARTA A XAQUÍN LORENZO NO DÍA DAS LETRAS GALEGAS

Manuel González González
Secretario da Real Academia Galega

Irmán Xaquín:

Permíteme que che trate de irmán como o adoitaban facer os teus maiores da Xeración Nós e moitos dos teus compañeiros do Seminario de Estudos Galegos, aínda que quen o faga sexa a persoa a quen ti chamabas o rapaz do carro, desde que nos coñecemos a través do querido Manolo Taboada, que a morte nos arrebatou prematuramente, e ao que tanto botamos en falta. Daquela non che pasaba polo maxín que o rapaz podería un día estar nun acto coma este homenaxeando a túa memoria e tratando de facer xustiza ao teu exemplo.

Eu ben sei que ti non aspirabas a isto, non lles dabas importancia ás glorias da persoa, reservabas toda a túa enerxía para a gloria e a memoria do teu pobo; por iso permíteme, irmán, mestre, amigo Xocas que che explique por qué a Real Academia Galega considerou que debías ser presentado á sociedade como exemplo, como modelo neste Día das Letras Galegas:

Estabas convencido de que Galicia tiña un tesouro, un tesouro manifestado nos seus castros, nos seus petróglifos, nas súas construcións populares, nas súas cantigas, nos seus costumes, en fin, na súa cultura material e espiritual, pero fundamentalmente na súa lingua. Esa lingua que ti tanto amaches cultivándoa tal como saía da boca do pobo, por iso, por riba de recomendacións normativizadas, ti nunca renunciaches a *iste*, a *il*, a *ouvir*, a *faguer* e mesmo *figuen*, nin ao léxico aprendido nas terras de Lobeira, onde circulaban cada día as palabras que che quedaron gravadas desde a túa adolescencia, como *portairo*, *arrigadeiras do liño*, *rangalleiro*, *calaceiro*, *gangos*, *churir*, *torterizo*, *apatular*, *carrouceira*, *ramboia*, e tantas outras que fuches refrescando ano a ano durante as túas vacacións. Nos teus textos e no teu verbo sempre estiveron presentes o infinitivo conxugado, o futuro de subxuntivo, as interpolacións entre o pronome persoal átono e o verbo, como estaban presentes nas cantigas que con tanto agarimo e dedicación recolliches da boca das xentes da Limia Baixa.

Para ti, o gran problema de Galicia era, e eu diría que segue sendo, o da incapacidade para transmitirles ás novas xeracións a existencia deste tesouro. No fondo, querido Xaquín, trátase do problema da identificación como pobo, trátase do problema de sentírmonos orgullosos do que somos, e este é o gran desaffo

que temos diante de nós: o de facer consciente ao conxunto da nosa sociedade de que somos un pobo cunha cultura propia, cunha lingua propia, que nos dá unha personalidade no mundo, pero que somos igualmente un pobo con vontade de futuro que, a partir da cultura propia, é capaz de seguir creando e de competir no concerto internacional. Esta é unha das ensinanzas que trataches de transmitir-nos da man de Vicente Risco, de Otero Pedraio, de López Cuevillas, e de tantos outros... Se somos quen a dar resposta a este desafío, sei que aló onde esteades vos sentiredes reconfortados, porque veredes que o voso esforzo en circunstancias difíciles non foi inútil.

Ti fuches un dos principais cultivadores en Galicia do método “Palabras e cousas”. Método polo que xa avogaba o Padre Sarmiento moitos anos antes de que se sentasen as súas bases metodolóxicas, cando proclamaba que non se poden entender as palabras se non se coñecen as cousas que designan, e ás veces tamén o contrario, non se coñece verdadeiramente unha cousa ou un concepto se non se coñece en profundidade a palabra que o nomea, non só sincrónica senón tamén diacronicamente. Por iso defendía a necesidade de estudar conxuntamente as palabras coas cousas que designan. Había moito camiño que percorrer ata que Schuchart definise a finais do XIX a metodoloxía *Sachen und Wörter*, e ata que Meringer, Meyer-Lübke e outros fundasen no 1909 a revista *Wörter und Sachen* que acabou dando nome a este novo método, xurdido dentro da dialectoloxía como unha reacción contra o método histórico-comparativo dos neogramáticos, ao que se lle achacaba non que fose errado (non podemos esquecer que este método significou a creación da lingüística científica), senón a súa unilateralidade (que se centrase fundamentalmente no estudo da fonética e que se ocupase de maneira case exclusiva da lingua literaria esquecéndose da complexidade das falas).

Xa sei que ti non coñecías moito de Schuchardt, nin de Meringer, nin de Meyer-Lübke, pero vivías o ambiente do teu tempo, tempo no que a Escola de Hamburgo, encabezada por Fritz Krüger, director do Seminario de Filoloxía Románica da Universidade de Hamburgo, introduciu realmente os estudos con este método na Península Ibérica, e a quen debemos traballos maxistrals coma *A cultura material de Sanabria e territorios veciños* ou o *Léxico rural do noroeste ibérico*, ou *O mobiliario popular nos países románicos* (ao que ti tanto contribuíches con informacións sobre Galicia). E esta é outra das facetas que hoxe che temos que agradecer: que, en tempos difíciles, nos que Galicia e España en xeral vivían de costas ao que pasaba no mundo, ti, xunto con outros compañeiros do Seminario de Estudos Galegos, soubeches dentro das túas posibilidades manter unha xanela aberta ao diálogo e á comunicación co exterior. Grazas á túa relación con Krüger, e sobre todo á túa amizade co seu discípulo Schneider, a quen deches acollida na túa mesma casa, e que che serviu de tradutor dalgún traballo teu ao alemán, mantiveches unha estreita colaboración coa revista *Volkstum und Kultur der Romanen*, na que publicaches no ano 39, cando aquí viviamos tempos de anguria, o teu traballo “Die Bremse am galizischen Wagen”; e no ano 1943 a monografía sobre a casa popular na Limia Baixa, co título de “Das Bauernhaus im unteren Limiabecken”. Cando Krüger se desprazou a Arxentina, seguiches tendo unha estreita relación con el, como o mostra o traballo “Cierres de fincas en el Sureste de Orense (Gali-

cia)” que enviaches para a homenaxe que lle rendeu a Universidade Nacional de Cuyo (1952), ou o estudo que leva por título “El carro en el folklore gallego” publicado no 1957, nos *Anales del Instituto de Lingüística* da mesma Universidade de Cuyo.

Pero, máis estreita aínda foi a túa colaboración nos Congresos e nas Revistas de arqueoloxía e etnografía que se publicaban no norte de Portugal. Chega con ver a presenza continuada das túas investigacións nos *Trabalhos da Sociedade Portuguesa de Antropologia e Etnologia* (no Porto), na *Revista de Guimarães*, no *Boletim da Biblioteca Pública de Matosinhos*, na *Revista de Etnografía* (do Porto), n’*O Comercio de Porto*, nas *Actas do Congresso Nacional de Ciencias da População* (celebrado no Porto en 1940), nas *Actas do 1º Congreso de Etnografía e Folclore* (que tivo lugar en Braga no 1956), nas *Actas do Colóquio de Estudos Etnográficos “Dr. José Leite de Vasconcelos”* (Porto, 1959), nas *Actas do Congresso Internacional de Etnografía* (organizado pola Cámara Municipal de Santo Tirso no 1963) etc.

Á túa xenerosidade débese que o teu nome non apareza moitas veces explícito en traballos aos que contribuíches decisivamente. Non vou recordar agora a túa axuda e colaboración, unhas veces manifesta polo agradecemento dos seus autores, e outras veces totalmente anónima. Pero, recorda, amigo Xocas as horas que dedicaches, por exemplo, a preparar información sobre Galicia para a obra “Coisas e palabras. Algúns problemas etnográficos e lingüísticos relacionados com primitivos sistemas de debulha na Península Ibérica” de Herculano de Carvalho, un dos traballos máis completos e máis interesantes realizados en toda a Rumania co método “Wörter und Sachen”, ou a axuda que lle prestaches a Schneider no seu “Studien zum Galizischen des Limiabeckens”.

Nos anos previos á Guerra Civil, Tomás Navarro Tomás puxo en marcha o *ALPI* (*Atlas Lingüístico da Península Ibérica*), que se ocupaba de todo o territorio de España e Portugal. Proxecto fanado co conflito bélico, que provocou a interrupción das enquisas, a dispersión dos materiais que fixeron viaxe de ida e volta a Nova York, e que para nós garda ademais o recordo desagradable das tristes circunstancias padecidas por Aníbal Otero, cando realizaba enquisas na zona arraiaina de Galicia con Portugal. O deseño do *ALPI* semellábase máis ao do *Atlas Linguistique de la France* de Gilliéron ca ao *Atlas Linguístico-etnográfico de Italia e de Suíza meridional* de Jaberg e Jud. Navarro Tomás era fundamentalmente fonetista, e estaba máis interesado polos problemas estritamente lingüísticos ca polos etnográficos. De aí que o *ALPI* fose proxectado coma un atlas exclusivamente lingüístico, no que non aparecía un tratamento sistemático do aspecto etnográfico coma o que se dá no Atlas de Jaberg e Jud, e, abofé, foi mágoa que non se incorporase a esta obra a faceta etnográfica. Disto eran conscientes os mesmos enquisadores, e eu vin enquisas de Aníbal Otero con abundancia de debuxos do carro, do xugo, dos apeiros de labranza, e con gran número de observacións marxinais sobre costumes e usos populares.

Esta lagoa tratouna de cubrir a Sección de Etnografía e Folclore do Seminario de Estudos Galegos ao redactar o Cuestionario de etnografía, no que ti, Xaquín,

fuches un esteo fundamental. Ti tiñas perfectamente claro que as linguas son instrumentos de comunicación social e reflicten en gran medida a maneira de ver a vida de cada pobo, por iso sabías que non tiña sentido estudar a nosa lingua sen estudar os modos de vida da nosa xente, as súas crenzas, a súa maneira de pensar, o seu xeito de divertirse, o seu hábitat, as súas actividades, e os apeiros que usan para levalas a cabo. Non entendías o estudo da etnografía sen a lingua nin da lingua sen a etnografía. Isto foi exactamente o que fixeches por exemplo na túa proposta de *Cuestionario para o estudo das embarcacións*, que publicaches no número 111 de *Nós*, xa no ano 1933, onde formulas 115 preguntas sobre o tema dunha maneira realmente maxistral, onde integras o documento gráfico, as características tipolóxicas, os procesos de produción, o seu emprego e utilidade, os modos de uso, e todo acompañado sempre polas súas denominacións. Dóenos que non houbera aínda oportunidade de pasar un cuestionario deste tipo nunha rede mesta do noso territorio costeiro, o que constituiría un documento histórico realmente impresionante.

E este mesmo espírito é o que manifestas noutros traballos teus como *Vila de Calvos de Randín. Notas etnográficas e folklóricas* (do ano 1930) (en colaboración con Florentino López Cuevillas) ou “Notas etnográficas da terra de Lobeira. O liño e a lá”, ou *As dornas do Porto do Son ou Galicia. Parroquia de Velle* (en colaboración con López Cuevillas e Vicente Fernández Hermida). Pero este é o espírito que anima, por riba de todas, a túa obra “Etnografía. Cultura material”, publicada en Buenos Aires como segundo volume da *Historia de Galiza*, dirixida por Ramón Otero Pedraio. Serías merecente de que se che dedicase o día das Letras Galegas, aínda que fose só por esta obra, verdadeiro monumento no que se describe con man mestra a nosa cultura material, pero que constitúe ao mesmo tempo tamén a mellor fonte lexicográfica do momento sobre as denominacións que designan as distintas manifestacións desa cultura.

Algúns dos teus traballos, dos que é paradigmático o que leva por título “Nomenclatura del carro gallego”, publicado no ano 1956 na *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, son verdadeiras obras de xeografía lingüística, mesmo que lles falte a representación cartográfica dos datos lingüísticos, porque responden ao principio básico desta disciplina: a distribución das formas no espazo xeográfico; requisito que cumpres, e dunha maneira fiable, por certo. Cando elaborei a miña tese de doutoramento sobre o xugo e o carro, o estudo básico de referencia foi este traballo teu, e nunha porcentaxe moi alta de casos puideron corroborar a exactitude das túas informacións. Se excluímos o estudo lingüístico das denominacións debo recoñecer que o núcleo da miña tese estaba xa deseñado na túa “Nomenclatura”, e eu pouco máis fixen que ampliar os puntos de documentación mercé á oportunidade que me brindou a realización do *Atlas Lingüístico Galego*. Pero, visto desde hoxe, o teu esforzo foi exemplar, porque ti non contaches cos medios de que tivemos a sorte de gozar Rosario Álvarez Blanco, Francisco Fernández Rei e mais eu para percorrer Galicia practicamente concello por concello durante dous anos. E o mesmo podo dicir do teu traballo sobre a “Distribución dos xugos en Galicia”: a distribución dos tipos de xugos que aparece na miña tese unicamente precisa un pouco as fronteiras que ti delimitaches e marca certas zonas de

transición nas que coexisten distintos tipos, pero as grandes áreas de distribución tipolóxica estaban perfectamente establecidas no teu traballo.

Non fuches un lexicógrafo no senso estrito da palabra, aínda que en *Nós* publicaches dúas pequenas achegas neste campo: os “Apuntes de xeografía lexicográfica galega” e “Papeletas pra un diccionario”. No primeiro recolles 77 palabras de usanza corrente en Lobios, e no segundo regálanos con 119 palabras que chamaron a túa atención na terra de Lobeira. Un número non desprezable destas voces non foran nunca documentadas nas obras lexicográficas existentes ata ese momento, e algún pequeno erro non é atribuíble a ti, senón a quen interpretou o teu manuscrito, como cando se define a palabra CARRADOIRO como ‘Camiño pra levar o esforzo ás leiras’, onde parece que alguén mudou o teu “t” nun “f” e o teu “c” nun “zeta”, convertendo o “esterco” en “esforzo”, e non é o mesmo levar “esterco” ca levar “esforzo” por máis que para carrexar o esterco cumpramente non pouco esforzo.

Pero, á parte destas achegas, toda a túa obra é unha fonte primaria inesgotable de material lexicográfico, e non só polas denominacións que recolles, senón tamén pola precisión nos conceptos e nas descrições. Probablemente dunha maneira inconsciente aplicas case sempre os principios aristotélicos de xénero próximo e de diferenza específica, fundamentos da definición lexicográfica. Ademais, procuras darnos sinónimos dos termos, exemplos de uso, ou a súa equivalencia na nomenclatura científica cando é pertinente.

Alguén pode pensar que vivías ancorado no pasado, que considerabas a lingua e a cultura como obxecto de museo. Nada máis lonxe da túa visión, querido Xaquín. A cultura nunca pode ser inmovilista, a cultura é unha continua tensión dialéctica entre a historia, a tradición, que caracterizan a maneira de ser dunha sociedade, e as novas necesidades que xera esa mesma sociedade, por un lado, e as influencias que lle chegan de fóra, por outro. Aspecto este último cada vez máis perceptible nun mundo globalizado coma o actual. Neste diálogo a sociedade unhas veces rexeitará a innovación, outras aceptaraa, e as máis das veces integraraa modificándoa e dándolle forma propia, segundo a súa maneira de ver o mundo. E isto non só afecta ás modas, aos usos, aos costumes, aos obxectos, senón tamén á lingua.

Non podemos pechar os ollos á nova realidade que nos toca vivir, cun desenvolvemento científico e tecnolóxico que nos inunda de novos produtos cada día, cunha revolución no sistema de comunicacións que fai que calquera innovación producida no outro cabo do mundo chegue a nós case instantaneamente. Todas estas innovacións veñen acompañadas de palabras que as designan, e calquera lingua, se quere preservar a súa integridade, debe ter capacidade para responder desde a súa identidade a todas estas novas realidades. De aí o gran desenvolvemento da terminoloxía nas sociedades modernas. Pois, tamén neste campo nos deixaches un herdo que debemos de saber aproveitar, enchendo de contido novo voces que designaban realidades da nosa sociedade xa en desuso. E pregúntome, cantas das palabras que recolles na túa *Etnografía* non poden ser aproveitadas para reutilizar, por exemplo, no moderno léxico da construción, ou do transporte, ou

mesmo da informática? Por que non lles podemos chamar ás pezas dun remolque ou dun camiión que impiden que o contido que transportan saia polos lados *caínzas* ou *ladrais*?, Por que non lle podemos chamar nós *devasa* ao programa informático que o español coñece coma *cortafuegos* e o inglés como *firewall*, que nos permite impedir a recepción a través de Internet de determinados tipos de arquivos non desexados? Sei que a alguén lle poden parecer propostas irrisorias, pero esta percepción en non poucos casos non é máis ca unha manifestación dun complexo de inferioridade, e dunha infravaloración do propio. Porque estas mesmas persoas non se escandalizan para nada porque lle chamemos *pluma* a unha estilografía, por máis que nada teña que ver coa pluma de ave que se utilizaba primitivamente para escribir. Trátase de aproveitar o recurso de “viño novo en foles vellos”. Trátase de aproveitar o noso léxico propio e de enchelo de nova carga semántica para que cubra as necesidades da sociedade actual.

Por todo isto, Xaquín, a RAG ofréceche esta homenaxe e escolleute como exemplo para a nosa sociedade, dedicándoches o Día das Letras Galegas do 2004:

- a) Pola defensa que fixeches da nosa cultura, recollendo os seus nomes, porque, como di a admirada María Zambrano, nomear as cousas é espertalas, fícelas amencer.
- b) Porque fuches un verdadeiro activista cultural galeguista desde case neno no Seminario de Estudos Galegos.
- c) Porque soubeches ter aberta a fiestra para dar a coñecer a cultura de Galicia no exterior (Krüger, Schneider, Santos Júnior, Herculano de Carvalho).
- d) Porque pelexaches coma ninguén pola creación dun Museo Etnográfico de Galicia, que felizmente viu a luz co Museo do Pobo Galego, onde te atopabas tan a gusto porque facía realidade un dos teus soños.
- e) Porque fixeches felices estes días a moitos rapaces das escolas das nosas aldeas labregas e mariñeiras, que se decataron de que do que ti lles falabas si que sabían, e que sachar as patacas ou pescar ó xeito ou á traíña eran actividades tamén importantes como para saíren nos libros.
- f) En fin, querido Xocas, polo teu compromiso coa Galicia de todos os tempos. Grazas.

Día das Letras Galegas, 17 de maio de 2004